

WYKORZYSTANIE ARCHITEKTURY JAKO NARZĘDZIA GERMANIZACJI I TWORZENIA NOWEJ TOŻSAMOŚCI MIASTA NA PRZYKŁADZIE BYDGOSZCZY W XIX I NA POCZĄTKU XX STULECIA

Budowle wznoszone przez ludzi zawsze funkcjonowały w określonej przestrzeni społecznej. Inwestorzy i projektanci nadawali gmachom specjalne formy stylistyczne, aby za ich pomocą osiągnąć zamierzony odbiór społeczny dzieła. Budowle wykorzystywane były m.in. do podkreślania roli władcy czy też nadawania narodowego lub regionalnego charakteru miejscom, w których powstawały. Dlatego też w trakcie badań nad historią architektury należy przyjrzeć się jej roli w życiu społecznym. Konieczne jest również rozpatrzenie budowy w szerokim kontekście historycznym, co narzuca interdyscyplinarność i wielowątkowość badań.

Architektura świetnie sprawdzała się na polu tworzenia lub zmiany tożsamości miast, co w XIX stuleciu na ziemiach polskich wiązało się zazwyczaj z procesami germanizacji lub rusyfikacji. Potwierdza to *casus* Bydgoszczy, miasta o tradycjach polskich, którego tożsamość pod zaborem pruskim została zmieniona poprzez szeroko zakrojoną germanizację. Jednym z istotnych narzędzi germanizacji i zmiany tożsamości miasta była architektura.

W badaniach nad architekturą Bydgoszczy z czasów pruskich w powyższym kontekście należało uwzględnić zarówno aspekt historyczny, sytuację polityczną, zmiany społeczne i ekonomiczne, jak również urbanistyczny rozwój miasta. Architektura zawsze powstawała w konkretnym miejscu i czasie, co było bardzo istotne w przypadku Bydgoszczy. Położenie geograficzne, trudne czasy rozbiorów Polski, zmiany przynależności państwowej miasta wpłynęły na zmiany społeczne i demograficzne oraz przeobrażenia urbanistyczne i architektoniczne. Polityka germanizacyjna państwa pruskiego w krótkim czasie doprowadziła do stworzenia nowej, niemieckiej społeczności miasta, dla której wznoszono budowle użyteczności publicznej, stanowiące oznakę pruskiej dominacji. Rozpatrując szereg czynników, od których zależna jest architektura, dochodzimy do interdyscyplinarnych i wielowątkowych kwestii. Już sam wybór miejsca pod budowę mógł mieć znaczenie nie tylko urbanistyczne i estetyczne, ale również symboliczne, w tym wypadku przekładał się na podkreślenie potęgi i ciągłości władzy. Naśladowanie niemieckich, głównie

berlińskich prądów w budownictwie mieszkalnym pozwalało na stworzenie dzielnic mieszkaniowych pokrewnych niemieckim miastom. Poprzez formy i stylistykę budowli, wprowadzenie wzorowanych na pruskich miastach rozwiązań urbanistycznych w nowych dzielnicach, niemieckie nazewnictwo ulic, placów i dzielnic Bydgoszcz została przekształcona w typowe pruskie miasto. Było to celowym działaniem władz chcących, aby nowi, sprowadzani przez nie osadnicy mogli czuć się tu „jak u siebie”. Architektura została wykorzystana jako narzędzie germanizacji i zmiany tożsamości miasta.

Aby zrozumieć przemiany, jakie zaszły w mieście pod panowaniem pruskim, należy pokrótce zarysować kontekst historyczny¹. Bydgoszcz należała do miast lokowanych przez króla Kazimierza Wielkiego². Dzięki rozległemu patrymonium i nadanym przywilejom, przede wszystkim prawu prowadzenia handlu spławnego, miasto szybko się rozwijało. Okres największej *prosperity* gospodarczej przypadł na XV–XVI w. Wówczas miasto liczyło ok. 5 tys. mieszkańców. Kolejne stulecia przyniosły powolny upadek miasta, które znalazło się w centrum działań wojennych. Zniszczeń dopełniły epidemie roznoszone przez wojska, kontrybucje i pożary. Spowodowało to zrujnowanie większości budowli i znaczne wyludnienie. W drugiej połowie XVII w. nastąpił krótki okres względnej stabilizacji, pozwalający na częściową odbudowę miasta. Niestety już na początku następnego stulecia, podczas wielkiej wojny północnej, Bydgoszcz znów znalazła się na terenie działań wojennych, co prawie doprowadziło miasto do zagłady. Według danych z 1765 r. w mieście było zaledwie 95 zamieszkałych kamienic, a osadnictwo na przedmieściach całkowicie zamarło. Miasto zamieszkiwała głównie ludność polskojęzyczna, poza tym dwie rodziny niemieckie i jedenastu Żydów.

W 1770 r. do Kujaw i Wielkopolski wkroczyły wojska pruskie, co zapoczątkowało rządy Hohenzollernów na tych terenach, usankcjonowane trakta-tem rozbiorowym z 1772 r. Jeszcze w tym samym roku nowe władze postanowiły o odbudowie miasta i ustanowieniu tu siedziby obwodu nadnoteckiego. O losach miasta zadecydowały jego położenie geograficzne i potencjał systemu hydrograficznego³. Niewielka odległość rzek Brdy i Noteci stwarzała dogodne

¹ Więcej na ten temat historii Bydgoszczy zob. *Historia Bydgoszczy*, red. M. Biskup, t. 1: *Do roku 1920*, Warszawa–Poznań 1991; *Atlas historyczny miast polskich*, t. 2: *Kujawy*, z. 1: *Bydgoszcz*, red. A. Czacharowski, Toruń 1997; R. Kabaciński, W. Kotowski, J. Wojciak, *Bydgoszcz. Zarys dziejów*, Bydgoszcz 1980; *Bydgoszcz – 650 lat praw miejskich*, red. Z. Biegański, Bydgoszcz 1996; *Bydgoszcz jako ośrodek administracyjny na przestrzeni wieków*, red. Z. Biegański, W. Jastrzębski, Bydgoszcz 1998; *Polacy i Niemcy w Bydgoszczy*, Bydgoszcz 2006.

² Lokacja miasta nastąpiła w 1346 r., na prawie magdeburskim.

³ Potencjał ten został dostrzeżony pod rządami Stanisława Augusta Poniatowskiego i już wtedy powstały pierwsze, niezrealizowane plany budowy kanału bydgoskiego.

warunki do budowy kanału, który miał stać się zwornikiem dla dorzecza Odry i Wisły. Budowa ta była dużym przedsięwzięciem, które winno usprawnić komunikację między Brandenburgią a nowo pozyskanymi ziemiami. Dodatkowy plus budowy drogi wodnej stanowiło zmeliorowanie obszaru doliny nakielskiej i stworzenie dobrych warunków dla zasiedlenia terenów nad Brdą i Notecią przez ludność niemiecką, co było istotne dla długofalowej polityki kolonizacyjnej. Budowę kanału rozpoczęto w 1773 r., a pierwszy etap zakończono rok później. Do pracy sprowadzono 8 tys. robotników z Meklemburgii, Saksonii, Turynii i Czech. Znaczna część z nich osiedliła się w Bydgoszczy i okolicach, co przyczyniło się do wzrostu demograficznego⁴.

Po I rozbiórce Polski utworzono nową prowincję państwa pruskiego – Prusy Zachodnie, w skład której wszedł Obwód Nadnotecki (Netzedistrikt). Na stolicę i siedzibę władz administracyjnych dystryktu wybrano Bydgoszcz. Pierwszym pruskim urzędem ulokowanym w mieście było Kolegium Finansowe, utworzone w 1773 r. Rok później powstała Kamera Wojenno-Domenalna, a następnie w 1775 r. powołano Królewską Zachodniopruską Deputację Kamery Wojenno-Domenalnej na Obwód Nadnotecki, podległą bezpośrednio nadprezydentowi w Królewcu. Do zadań Kamery należały: ściąganie podatków, nadzór nad sądownictwem, aprowizacją, stowarzyszeniami zawodowymi i społecznymi, komunikacją, policją itp.⁵

W związku z nadaniem miastu nowej funkcji administracyjnej w latach 1775–1778 wzniesiono reprezentacyjny gmach przeznaczony na siedzibę nowej władzy. Zarówno wielkość budowli, jej usytuowanie, jak i forma architektoniczna miały podkreślać znaczenie władzy i budować nową, pruską tożsamość miasta. Budynek usytuowano w sercu Bydgoszczy, w południowej pierzei Rynku u zbiegu z ul. Jana Kazimierza⁶. Wśród zabudowy miasta znacznie wyróżniał się tak formą, jak i gabarytami. Reprezentacyjna stylistyka klasycyzującego baroku podnosiła rangę budynku. Elewacje artykułowane zostały pilastrami w wielkim porządku. Na osi fasady umieszczano dwubiegowe schody w przyziemiu,

Zob. J.A. Wilder, *Polski projekt Kanału Bydgoskiego*, „Przegląd Bydgoski” R. 1, 1936, z. 1–2.

⁴ M. Badtke, *Kanał Bydgoski*, Bydgoszcz 2006; A. Woźniak-Hlebionek, *Kanał Bydgoski, Brda i Notec w pruskich planach inwestycyjnych w latach 1773–1915*, „Kronika Bydgoska” 2001, t. 23, s. 135–144.

⁵ Szerzej na temat ustroju administracyjnego w Wielkim Księstwie Poznańskim zob. A. Korobowicz, W. Witkowski, *Historia ustroju i prawa polskiego (1772–1918)*, Warszawa 2012, s. 189–196.

⁶ W artykule posłużono się obecnymi nazwami ulic. Prusacy po zajęciu miasta zmienili nazwy na niemieckie, ponieważ jednak zmiany następowały kilkakrotnie, np. obecny Stary Rynek – Markt, Hauptmarkt, Friedrichsplatz, dla zachowania porządku w artykule i orientacji w topografii miasta pozostawiono aktualne nazwy polskie.

a nad gzymsem koronującym – attykę, ponadto środkową część i naroża podkreślono zdwojonymi pilastrami. Większość ówczesnej zabudowy rynku stanowiły niewielkie, ustawione szczytami do placu, kilkuosiowe kamieniczki. Dwukondygnacyjny gmach Kamery, o szerokiej dziewięćosiowej fasadzie, przykryty wysokim dachem i poprzedzony reprezentacyjnymi schodami, nie miał, poza gmachem kościoła, konkurencji w zabudowie miasta. Również wnętrze budynku opracowane zostało odpowiednio do jego rangi. Wejście prowadziło do obszernego holu, z reprezentacyjną klatką schodową w tylnym trakcie. Wybrana forma architektoniczna informowała o prestiżu inwestora – króla i państwa pruskiego. Monumentalna, klasycyzująca stylistyka, a przy tym dekoracja bogatsza w porównaniu z pozostałą częścią zabudowy rynku i miasta podkreślały autorytet i siłę nowej władzy.

W 1781 r. powołano kolejną instytucję – Sąd Nadworny, pełniący funkcję sądu apelacyjnego drugiej instancji dla całego okręgu. Początkowo instytucja mieściła się w budynku deputacji, jednak ze względu na brak miejsca w 1798 r. wzniesiono nowy gmach, sąsiadujący z siedzibą Deputacji. Budynek Sądu Nadwornego usytuowano przy ul. Długiej u zbiegu z ul. Jana Kazimierza. Gmach o nieco skromniejszej formie nawiązywał stylistycznie do siedziby Kamery. Oba budynki stworzyły zwarty kompleks zabudowy, wyróżniający się i podkreślający znaczenie władzy.

Kolejnym posunięciem rządu pruskiego było utworzenie już w 1772 r. w Bydgoszczy parafii ewangelicko-augsburskiej, z myślą o przyszłych mieszkańcach miasta. W latach 1784–1787, z funduszy państwowych, wzniesiono świątynię dla nowej parafii. Usytuowana została niedaleko rynku, na zamknięciu osi widokowej ul. Teofila Magdzińskiego, wychodzącej z narożnika rynku, przy którym ulokowano siedzibę Kamery, co w symboliczny sposób łączyło obie budowle. Proste, klasycystyczne formy świątyni odcinały się od polskich, katolickich kościołów o formach gotyckich i barokowego kościoła Jezuitów usytuowanego w pierzei Rynku (zniszczony w czasie II wojny światowej). Projekt zrealizował budowniczy krajowy Paul Johann Greth. Konsekracji świątyni dokonano 21 stycznia 1787 r. podczas wielkiej uroczystości kościelno-państwowej⁷. Kościół nie otrzymał żadnego wezwania i funkcjonował cały czas pod nazwą staromiejski, ewangelicki kościół farny, co mogło sugerować związek gminy ewangelickiej ze starym miastem i historyczną Bydgoszczą.

Państwo pruskie wspomagało również odbudowę zniszczonych i budowę nowych, prywatnych domów. Powstał państwowy fundusz odbudowy, z którego udzielano bezzwrotnych kredytów w wysokości połowy kosztów budowy nowego

⁷ K. Kuberska, *Architektura sakralna Bydgoszczy w okresie historyzmu*, „Materiały do Dziejów i Kultury Bydgoszczy i Regionu” 1998, z. 3, s. 61; S. Pastuszewski, *Pierwsze świątynie ewangelickie*, „Kalendarz Bydgoski” 1992, s. 196–199.

domu. Takie działania spowodowały znaczny wzrost ruchu budowlanego. W latach 1772–1786 wzniesiono 99 murowanych, dwukondygnacyjnych domów, o skromnych, klasycyzujących formach. Z inicjatywy władz w latach 1777–1780 wybudowano również kilka domów przeznaczonych dla przybywających do Bydgoszczy kolonistów. Inwestorem była Królewska Zachodniopruska Deputacja Kamery Wojenno-Domenalnej. Budynki wzniesiono według jednakowego, gotowego projektu, pokrewnego zabudowie Friedrichstadt w Berlinie. Polityka państwa pruskiego skierowana była również na ożywienie gospodarki miasta. Powstawały liczne, drobne zakłady, na bazie których w II połowie stulecia rozwinął się przemysł bydgoski. Konsekwentne działania państwa pruskiego doprowadziły do szybkiego wzrostu liczby mieszkańców i zmiany stosunków narodowościowych. Wskutek rozwoju gospodarczego i pruskiej kolonizacji urzędniczej w 1800 r. liczba ludności miasta wzrosła do ok. 4700 mieszkańców⁸.

Krótkotrwałe zmiany polityczne i administracyjne nastąpiły w latach 1806–1815, kiedy to Bydgoszcz znalazła się w granicach Księstwa Warszawskiego. Miasto było nadal siedzibą urzędów, a pruska Deputacja Kameralna została przekształcona na modłę francuskich *Commer Commission*. W tym krótkim i burzliwym okresie miasto nadal się rozwijało zarówno pod względem demograficznym, jak i gospodarczym. Nie zaszły jednak znaczniejsze zmiany na polu architektury publicznej⁹.

11 lutego 1815 r., zgodnie z ustaleniami kongresu wiedeńskiego, Bydgoszcz ponownie została włączona w granice Królestwa Prus. Tym razem administracyjnie weszła w skład Wielkiego Księstwa Poznańskiego, gdzie została stolicą jednej z dwóch utworzonych tam regencji¹⁰. Nastąpił długi, bo trwający aż do wybuchu I wojny światowej okres stabilizacji, sprzyjający pruskiej kolonizacji i zmianom tożsamości miasta. Następował coraz szybszy przyrost demograficzny, spowodowany głównie przez migracje ludności. Już w 1815 r. Bydgoszcz liczyła ok. 6800 mieszkańców. Polityka władz pruskich prowadziła do zmiany stosunków narodowościowych, co mniej więcej obrazowały stosunki wyznaniowe. I tak w omawianym okresie Bydgoszcz zamieszkiwało 50% ewangelików (ludność niemiecka), 38% katolików (ludność głównie polska, w niewielkiej części niemiecka) i 4% Żydów, którzy integrowali się z ludnością niemiecką. Postępująca „kolonizacja urzędnicza” i ciągła rozbudowa garnizonu wojskowego skutkowały dalszą germanizacją miasta. Około połowy XIX w. proporcje te zmieniły się jeszcze bardziej na korzyść ludności niemieckiej. Według

⁸ *Encyklopedia Bydgoszczy*, t. 1, red. W. Jastrzębski, Bydgoszcz 2011, s. 283–284.

⁹ M. Pallas, *W czasach Księstwa Warszawskiego 1806–1815*, w: *Historia Bydgoszczy...*, s. 441–442.

¹⁰ B. Janiszewska-Mincer, *Bydgoszcz jako stolica regencji w latach 1815–1914*, w: *Bydgoszcz jako ośrodek administracyjny...*, s. 147–184.

statystyk Bydgoszcz zamieszkiwało 70% ewangelików, a tylko 25% katolików (wśród których również byli Niemcy). Takie proporcje utrzymywały się do końca zaborów¹¹.

Nowy podział administracyjny i rozwój miasta sprawiły, że budynek rządowy przy Rynku okazał się zbyt mały. Postanowiono wybudować nową siedzibę dla Regencji Bydgoskiej. Gmach usytuowano po północnej stronie Brdy, określając w ten sposób nowy kierunek rozwoju miasta. Od południa Bydgoszcz otaczały wzgórza utrudniające rozwój zabudowy, po przeciwnej stronie, za rzeką rozciągał się płaski, odpowiedni dla rozwoju miasta teren. Takie usytuowanie siedziby Regencji pokazywało dalekowzroczną politykę rządu pruskiego. Gmach został pierwszym budynkiem rozwijającej się tu administracyjno-oświatowej części miasta. Nową siedzibę Regencji wzniesiono w latach 1834–1836. Budynek zaprojektowany został w Berlinie przez radcę budowlanego Carla Adlera. Kierownikiem budowy był bydgoski radca regencyjny Friedrich Obuch¹². Projekt zapewne został skorygowany przez Karla Friedricha Schinkla, który w 1830 r. objął dyrekturę berlińskiego urzędu budowlanego¹³. Chłodna forma klasycyzmu znamionowała stabilność władzy państwowej. Gmach został poprzedzony szerokim dziedzińcem z podjazdem, a za nim rozciągał się rozległy teren parku regencyjnego utworzonego z dawnego ogrodu należącego do sekularyzowanego Zgromadzenia Sióstr Klarysek. Symetria budowli, ład i harmonia całego założenia dawały poczucie trwałości w czasie, co symbolicznie przekładało się na stabilizację rządów niemieckich w mieście, a co za tym idzie i bezpieczeństwa dla nowych osadników.

W sąsiedztwie nowego gmachu Regencji wzniesiono kolejne budynki użyteczności publicznej, związane z państwem. Po drugiej stronie ulicy w latach 50. XIX w. powstały nowe budynki pocztowe, rozbudowane w końcu stulecia¹⁴. Obok wzniesiono, w latach 1863–1864, siedzibę Banku Królewskiego, pierwszego banku publicznego w Prusach. Bank posiadał liczne filie w różnych miastach. Około połowy XIX stulecia w prowincjach państwa pruskiego zakładano banki komandytowe, dla których wznoszono oddzielne gmachy. W tym celu dyrekcja Banku Królewskiego zleciła wykonanie wzorcowego projektu, według którego – z małymi zmianami zaleźnie

¹¹ K. Wajda, *Ludność, jej rozwój i struktura*, w: *Historia Bydgoszczy...*, s. 464–466.

¹² *Bydgoszcz. Studium historyczno-konserwatorskie. Śródmieście*, cz. 1, red. P. Winter, mps w zbiorach Miejskiego Konserwatora Zabytków w Bydgoszczy, Bydgoszcz 1993.

¹³ J. Cramer, U. Laible, H.D. Nägelke, *Karl Friedrich Schinkel. Führer zu seinen Bauten*, t. 1, Monachium–Berlin 2008, s. 9.

¹⁴ P. Winter, *Dawne bydgoskie budynki pocztowe i z pocztą związane*, „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu” 1997, z. 2, s. 17–43.

od miejscowości – wznoszone były budynki oddziałów. Plan gmachu w Bydgoszczy na podstawie wzorcowego projektu wykonał mistrz budowlany Hermann Cuno¹⁵.

Miasto rozrastało się, władze starały się o przyciągnięcie nowych osadników, co było jedną z przesłanek budowy stałej siedziby dla teatru miejskiego. Teatr w XIX stuleciu stał się wzorem dużych metropolii, swoistą wizytówką miasta. W odpowiedzi na społeczne zapotrzebowanie w latach 1823–1824 wzniesiono skromny budynek teatralny mogący pomieścić 560 widzów. Podkreślając rolę państwa w krzewieniu kultury, uroczyste otwarcie teatru połączone z obchodami urodzin króla Fryderyka Wilhelma III. Budynek został usytuowany niedaleko gmachu Regencji, na miejscu dawnego klasztoru Karmelitów¹⁶.

Połowa XIX w. zaznaczyła się jako przełomowy okres rozwoju miasta. Wówczas włączono miasto w system kolei pruskiej oraz powiększono znacznie jego terytorium. Wraz z początkiem budowy linii kolejowej usytuowano w Bydgoszczy kolejny urząd państwowy – Królewską Dyрекcję Pruskiej Kolei Wschodniej, która nadzorowała Towarzystwo Akcyjne budujące linię kolejową z Krzyża do Królewca przez Piłę, Bydgoszcz i Tczew¹⁷. Pierwsze połączenie kolejowe między Bydgoszczą a Krzyżem oddano do użytku w 1851 r. Odtąd nastąpił szybki rozwój kolei i kolejnych połączeń, co sprzyjało rozbudowie miasta i kontaktom ze stolicą. Wzniesiono również dworzec, a nieopodal ulokowano kolejowe warsztaty naprawcze. Dworzec zlokalizowany został po północno-zachodniej stronie miasta, w nieznacznym oddaleniu od centrum¹⁸.

W latach 50. XIX w. nastąpiło znaczne powiększenie terytorium miasta, włączono w jego granice podmiejskie gminy położone na północnym brzegu rzeki. Pozwoliło to na szybki rozwój budownictwa mieszkaniowego, co było bardzo istotne przy ciągłym braku mieszkań, bardzo gęstej zabudowie parcel Starego Miasta i ogólnie złych warunkach lokalowych. Na włączonych terenach

¹⁵ *Das Königliche Bankgebäude zu Bromberg*, mitgeteilt von Herrn Baumeister H. Cuno, „Zeitschrift für Bauwesen” 1867, s. 115–116; D. Bręczewska-Kulesza, A. Wysocka, *Historia i architektura gmachu NBP w Bydgoszczy*, w: *Dzieje pieniądza i bankowości regionu kujawsko-pomorskiego. Stan i perspektywy badań*, red. W. Garbaczewski, R. Kabaciński, Bydgoszcz 2006, s. 165–176.

¹⁶ Podobne skromne budynki teatrów wznoszono również w innych niemieckich miastach, np. Stary Teatr w Halle. D. Bręczewska-Kulesza, *Gmachy Teatru Miejskiego w Bydgoszczy*, w: *Siedziby teatrów, teatrzyków, oper, filharmonii – historia i architektura*, Bydgoszcz 2008, s. 82–84.

¹⁷ G. Kotlarz, J. Pawłowski, *Dyrekcja Kolejowa w Bydgoszczy*, w: *idem*, *Węzeł kolejowy Bydgoszcz 1851–2014*, Rybnik 2014, s. 322–329.

¹⁸ S. Kalemka, *Rozwój bydgoskiego węzła kolejowego 1850–1975*, w: *Dzieje Zakładów Naprawczych Taboru Kolejowego w Bydgoszczy 1851–1975*, red. K. Wajda, seria: „Prace Popularnonaukowe”, nr 10, BTN, Bydgoszcz 1976, s. 18–19.

wytyczono dwie nowe dzielnice mieszkaniowe, nazwane na cześć ówczesnego króla pruskiego Fryderyka Wilhelma IV i jego małżonki – Friedrich-Wilhelm-Stadt i Elizabeth-Stadt. Sąsiadowały one od zachodu z kompleksem zabudowań kolejowych, a od wschodu – z nowym centrum administracyjnym.

Druga połowa XIX w. to również burzliwy rozwój przemysłu, przede wszystkim maszynowego i drzewnego. W latach 1895–1905 liczba fabryk i dużych zakładów rzemieślniczych powiększyła się ze 147 do 548. Władze miasta zadbały również o rozwój infrastruktury komunalnej, powstały gazownia i elektrownia miejska, wodociągi i kanalizacja (początek XX w.)¹⁹. Cały czas rozbudowywano garnizon wojskowy, zwiększała się liczba oddziałów, rodzajów wojsk i tworzone nowe koszary. Pod koniec XIX stulecia garnizon bydgoski stanowił ok. 10% ogólnej liczby mieszkańców miasta²⁰. Napływ wojskowych i urzędników wraz z rodzinami przyczynił się do znacznego wzrostu demograficznego i stałej germanizacji.

Zwiększenie się liczby mieszkańców i rozwój północnych dzielnic spowodował zapotrzebowanie na nową świątynię dla ewangelików. Pod budowę wybrano reprezentacyjny plac na Nowym Mieście (obecnie pl. Wolności), położony w sąsiedztwie gmachu Regencji, za ogrodem regencyjnym, co podkreślało rangę kościoła w mieście i rolę państwa pruskiego. Projekt budynku powierzono Friedrichowi Adlerowi – architektowi i archeologowi, profesorowi berlińskiej Akademii Budowlanej. Jedną z ciekawszych realizacji architekta był kościół pw. św. Tomasza w Berlinie, ukończony w 1869 r. Projektant wprowadził tu centralną przestrzeń do wygłaszania kazań i przechodnie przewężone nawy boczne. Świątynia stała się wzorem dla niemieckich, protestanckich kościołów. Następną znaczącą budowlą sakralną w *dossier* architekta był kościół pw. św. Pawła w Bydgoszczy²¹, wzniesiony w latach 1874–1879. Architekt oparł się tu na doświadczeniach berlińskich. Bydgoski kościół nawiązywał do swego berlińskiego poprzednika ogólnym wyrazem formy i bryły. Był próbą dostosowania stołecznego wzoru do prowincjonalnych potrzeb i możliwości finansowych. Pomimo to zachowane podobieństwa nasuwały skojarzenia z architekturą stolicy i szkołą berlińską syntetycznie nawiązującą, zwłaszcza w dekoracji zewnętrznej, do włoskiej architektury wczesnochrześcijańskiej. Miało to znaczenie ideologiczne – jako powiązanie kościoła protestanckiego z „niezafalszowanym” kościołem wczesnego średniowiecza. Adler projektując kościół św. Tomasza, połączył italianizujące podziały elewacji z nawiązującymi do romanizmu i gotyku motywami, takimi jak dwuwieżowa część zachodnia,

¹⁹ *Bydgoska gospodarka komunalna*, red. S. Pastuszewski, Bydgoszcz 1996.

²⁰ A. Kaliński, *Zarys historii garnizonu pruskiego w Bydgoszczy*, „Kronika Bydgoska” 2010, t. 31, s. 47–56.

²¹ Obecnie kościół rzymskokatolicki pw. św. św. Piotra i Pawła.

galeryjki arkadowe czy trójkonchowe rozwiązanie części wschodniej. Bydgoska świątynia św. Pawła stanowiła, mimo „cięcia kosztów”, nową interpretację wcześniejszego dzieła. Uproszczenie bryły poprzez wprowadzenie jednej wieży od zachodu, niższego bębna nad skrzyżowaniem naw oraz trójbocznego zamknięcia ramion transeptu i prezbiterium, przy zachowaniu układu trójkonchowego, nadało kościołowi większą harmonię. Również uproszczony układ jednonawowego wnętrza sprawił wrażenie większej przejrzystości²².

Wśród kolejnych wzniesionych w Bydgoszczy świątyń ewangelickich największe znaczenie miała, wybudowana na początku XX stulecia (1901–1903), nowa fara. Zastąpiła starą, klasycystyczną świątynię, która uległa zniszczeniu. Usytuowana została na skraju Starego Miasta, w niedalekim sąsiedztwie zniszczonej świątyni, na zniwelowanym terenie dawnej wyspy zamkowej, gdzie mieścił się rozebrany przez Prusaków starościński zamek z okresu panowania Kazimierza Wielkiego. Takie ułożenie kościoła symbolicznie podkreślało ciągłą obecność ewangelików i państwa pruskiego w Bydgoszczy. Ponadto świątynia zamykała oś widokową z narożnika Rynku, na którym mieścił się wcześniej pierwszy gmach administracji pruskiej w mieście. Strzelista wieża świątyni dominowała nad otoczeniem. Bogactwo ukształtowania bryły i stylistyka budowli nawiązywały symbolicznie do gotyckich far mieszczańskich i były oznaką zamożności parafii. Wybór modelu świątyni o neogotyckich formach stylistycznych w typie far miejskich mógł sugerować dłuższą niż w rzeczywistości obecność gminy protestanckiej w Bydgoszczy. Kościół wzniesiono przy użyciu nowoczesnych konstrukcji stalowych, do budowy sklepień o skomplikowanym wzorze zastosowano beton komórkowy. W budowlu połączono tradycyjne, historyczne formy z nowoczesną technologią. Świątynia została zaprojektowana przez znanego berlińskiego architekta Heinricha Seelinga²³.

Kolejnym berlińskim akcentem w architekturze bydgoskiej była nowa siedziba Królewskiej Dyrekcji Pruskiej Kolei Wschodniej. Okazały gmach zaprojektowany został przez *atelier* architektoniczne Martina Gropiusa i Heino Schmiedena pod koniec lat 70. XIX w.²⁴ Budynek usytuowano w pobliżu dworca, przy głównej ulicy biegnącej do centrum miasta (obecnie ul. Dworcowa). Zarówno elewacjom, jak i wnętrzu nadano bardzo reprezentacyjną formę.

²² K. Kuberska, *op. cit.*, s. 69–72; E. Wojdak, *Postępowe idee protestanckiej architektury sakralnej w bydgoskim budownictwie kościelnym ostatniej ćwierci XIX w.*, „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu” 2001, z. 16, s. 29–30.

²³ D. Bręczewska-Kulesza, *Bydgoskie realizacje Heinricha Seelinga*, „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu” 1999, z. 4, s. 30–32; E. Wojdak, *op. cit.*, s. 32–34.

²⁴ I. Jastrzębska-Puzowska, P. Winter, *Budynek dawnej Królewskiej Dyrekcji Kolei Wschodniej w Bydgoszczy*, „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu” 1996, z. 1, s. 29–36.

Okazała bryłę budowli, urozmaiconą wieloma ryzalitami, nakryto wysokimi dachami z dekoracyjnymi szczytami wzbogaconymi o wieżyczki w partii środkowej. W planie gmachu zastosowano trzy wewnętrzne dziedzińce. Użyto form stylistycznych popularnego w tym czasie na terenach Niemiec neorenesansu północnego, zwanego *Altdeutscher Stil*, będącego nawiązaniem do budowli miejskich z okresu *prosperity* miast niemieckich w dobie odrodzenia. Elewacje wykończono czerwoną cegłą licówką skontrastowaną z wykonanym z piaskowca detalem architektonicznym. Wnętrze budynku zostało zaprojektowane również bardzo reprezentacyjnie. W środkowej części usytuowano obszerny hol, którego głównym elementem były schody cesarskie prowadzące na I piętro, gdzie znajdowała się m.in. sala prezydialna o bogatej dekoracji rzeźbiarskiej i malarskiej. Budynek stanowił kolejny pomnik świetności państwa pruskiego, a jego nowoczesne konotacje z koleją podkreślały obecność władzy i nasuwały skojarzenia z Berlinem²⁵.

W latach 80. i 90. XIX w. rozbudowano wzniesiony wcześniej kompleks budynków pocztowych, nadając mu formy typowe dla takich obiektów na terenie Rzeszy. Ruch rozbudowy sieci placówek pocztowych na terenach Niemiec trwał od lat 70. XIX w. Wówczas rozpoczęto zakup gruntów pod nowe obiekty czy też rozbudowę już istniejących. Przeznaczano na ten cel co roku duże środki z budżetu państwa. Projekty obiektów pocztowych powstawały zazwyczaj lokalnie, jednak rząd określił reguły, według których miały być wykonywane. Poza wymogami technicznymi i funkcjonalnymi ustalono również stylistykę budowli. Zalecano prostotę i umiar „stylu narodowego”, za który w znacznej części budowli municypalnych uznawano neogotyki²⁶. Budynki pocztowe w duchu ceglanego, północnoniemieckiego gotyku były popularne zwłaszcza we wschodnich prowincjach Rzeszy. Gmachy wzniesione w takiej stylistyce, o zróżnicowanych gabarytach, można znaleźć m.in. w Toruniu, Inowrocławiu, Szczecinie, Chojnicach, Wrocławiu, a także Frankfurcie nad Odrą czy Stralsundzie.

Na uwagę zasługuje również zespół budynków wymiaru sprawiedliwości, zapoczątkowany budową więzienia, następnie sądu ziemskiego i zakończony na początku XX w. wzniesieniem sądu rejonowego i okręgowego. Ten okazały

²⁵ Królewska Pruska Kolej Wschodnia była budowana ze środków państwowych, z założonego w 1842 r. funduszu kolejowego, wcześniej linie kolejowe powstawały dzięki prywatnym inwestorom. Szerzej na ten temat zob. A. Geißler, K. Koschinski, *130 Jahre Ostbahn Berlin – Königsberg – Baltikum*, Berlin 1997; *Kolej wschodnia na przestrzeni dziejów. Podróż z Berlina do Królewca*, katalog wystawy, Frankfurt nad Odrą 2010.

²⁶ Poczty stylistycznie nawiązywały również do renesansu północnoeuropejskiego lub włoskiego, romanizmu czy innych konglomeratów neostylów, jak m.in. Rundbogenstil, np. Postfuhramt Berlin Mitte – motywy renesansowe. P. Winter, *op. cit.*, s. 23–24.

budynek o formach nawiązujących do renesansu stylistycznie odpowiadał formom spotykanym w tego typu gmachach w innych niemieckich miastach. Kompleks usytuowany został na południowym krańcu miasta tuż pod wzgórzami, z dala od centrum administracyjnego. Elewacje budynku wzbogacono dekoracyjnymi szczytami, przy czym szczytowi podkreślającemu oś fasady i wejście główne nadano formę wieżyczek. Na szczytach umieszczono herb miasta oraz orła pruskiego. Ponadto dominującym akcentem była postawiona w narożniku od strony Nowego Rynku masywna, wysoka wieża zwieńczona barokowym hełmem. Do wnętrza prowadził duży hol z okazałą klatką schodową, a na piętrze znajdowała się reprezentacyjna aula. Projekt sądu w Bydgoszcy został wykonany w Ministerstwie Robót Publicznych w Berlinie przez radcę budowlanego de Bruyna, według wskazówek i pod nadzorem kierownika Wydziału Budowlanego Eduarda Saala. Budynek sądu wzniesiono w latach 1903–1906²⁷. Na wystawie Grosse Berliner Kunstausstellung w 1904 r. Saal zaprezentował akwarelę ukazującą sąd w Bydgoszcy. Podobny w stylistyce, nieco mniejszy, projekt sądu architekt wykonał dla Grodziska Wielkopolskiego.

W rozwijającym się szybko mieście rosło zapotrzebowanie na rozrywki kulturalne. Niewielki, istniejący budynek teatru spłonął w 1890 r. Niezwłocznie podjęto decyzję o budowie nowego, większego gmachu, który miał się stać godną wizytówką miasta. Był to również jeden z elementów zachęcających nowych mieszkańców do osiedlania się w Bydgoszcy. Nowy teatr mieścił ok. 800 miejsc dla publiczności. Widownię i dwie kondygnacje balkonów rozwiązano amfiteatralnie. Fasadę ujmowały dwie wieże, a w środkowej części nawiązano do portyku świątyni greckiej. W tympanonie wieńczącym fasadę umieszczono herb miasta, trzymany, jakże symboliczne, w szponach pruskiego orła, a po bokach alegoryczne postacie przedstawiające przemysł i rolnictwo, z czym kojarzyła się Bydgoszcz. Projekt budynku powierzono Seelingowi, znanemu już wówczas specjalście od tego typu obiektów. Budynek wzniesiono w latach 1894–1896²⁸.

Wybudowano również wiele gmachów służących oświacie. Podkreśleniem roli państwa w szerzeniu nauki był niewątpliwie gmach Królewskiego Gimnazjum Klasycznego. Budynek ulokowany został w sercu Nowego Miasta, przy obecnym pl. Wolności, w sąsiedztwie parku regencyjnego i kościoła św. Pawła. Formy fasady dopasowano do stylistyki świątyni, wnętrze otrzymało bogaty wystrój. Sień dekorowały malowidła przedstawiające umieszczonych w niszach bogów greckich, nawiązujące do klasycznego profilu gimnazjum. W holach użyto sklepień krzyżowych, wspartych na kanelowanych kolumnach

²⁷ Oehmcke, *Das neue Amtsgericht in Bromberg*, „Zentralblatt der Bauverwaltung” 1907, nr 42, s. 277.

²⁸ D. Bręczewska-Kulesza, *Gmachy Teatru Miejskiego...*, s. 84–91.

z fantazyjnymi głowicami. Na II piętrze umieszczono reprezentacyjną aulę, do której prowadziła szeroka klatka schodowa.

Bydgoszczanie przez szereg lat zabiegali o utworzenie w mieście uniwersytetu. Niestety, władze nie wyrażały na to zgody. Na początku XX stulecia umieszczono w Bydgoszczy placówkę o charakterze naukowo-badawczym – Instytut Rolniczy im. Cesarza Wilhelma oraz Królewsko-Pruską Szkołę Rzemiosł i Przemysłu Artystycznego. Te dwie instytucje miały być zaczątkiem realizacji naukowych ambicji miasta. Instytut Rolniczy zajmował obszerny teren na północno-wschodnim obrzeżu miasta, sąsiadujący z nowymi dzielnicami po wschodniej stronie ul. Gdańskiej. Składał się z dominującego budynku głównego oraz szeregu mniejszych przeznaczonych dla poszczególnych instytutów, administracji i celów mieszkalnych. Całość utrzymana została w stylistyce architektury malowniczej, licowanej cegłą skontrastowaną z jasnym detalem architektonicznym. W górnych partiach budynków zastosowano konstrukcję szkieletową. Wstępny projekt założenia sporządził w 1903 r. architekt Oskar Delius, będący radcą budowlanym w pruskim Ministerstwie Robót Publicznych w Berlinie. Projekty techniczne dla poszczególnych budynków sporządzili radca budowlany Georg Andrae i krajowy inspektor budowlany Otto Hirt. Prace budowlane rozpoczęto w 1903 r., a ukończono w 1906 r.²⁹ Drugą placówkę, Królewsko-Pruską Szkołę Rzemiosł i Przemysłu Artystycznego, malowniczo usytuowano nad kanałem bydgoskim, w niedalekim sąsiedztwie Starego Miasta. Masywna bryła gmachu szkoły z dominującą narożną wieżą zaprojektowana została w stylu baroku wilhelmińskiego. Projektantami budynku byli architekci zatrudnieni w bydgoskiej deputacji budowlanej: Otto Brech i Carl Meyer, korekty wykonał pierwszy dyrektor szkoły, architekt Arno Koernig. Gmach wzniesiono w latach 1910–1911³⁰.

Rosnące zapotrzebowanie na mieszkania spowodowało znaczny wzrost budownictwa prywatnego. Powstał szereg kamienic czynszowych oraz willi powtarzających na mniejszą skalę berlińskie wzorce. Dzielnice mieszkaniowe były bardziej kameralne, pełne zieleni, a mieszkania cechował wysoki standard. One też tworzyły specyficzną atmosferę miasta i jego tożsamość³¹.

²⁹ *Kaiser Wilhelm Institut für Landwirtschaft*, „Zeitschrift für Bauwesen” R. 57, 1907, projekty – TU Berlin Architekturmuseum, Inv. Nr. 30644–30650.

³⁰ Możliwe jest również, że bydgoscy architekci tylko przystosowywali projekt do miejscowych wymogów i nadzorowali budowę, podobne budynki szkół wzniesiono w innych niemieckich miastach, nie było określonego typu np. szkół artystycznych. *Atlas historyczny miast polskich...*, s. 11.

³¹ D. Bręczewska-Kulesza, *Wpływ architektury i architektów berlińskich na bydgoskie budownictwo mieszkaniowe na przełomie XIX i XX w.*, w: *Od kamienicy do apartamentowca. Wielorodzinne, miejskie budownictwo mieszkaniowe*, Bydgoszcz 2009, s. 67–81.

Ponad sto lat konsekwentnej polityki państwa pruskiego doprowadziło do przekształcenia miasta o tradycji staropolskiej w miasto pruskie. Polityka germanizacyjna, tworzenie korzystnych warunków do osiedlania się dla ludności niemieckiej, sprowadzanie urzędników i wojskowych spowodowały znaczne zmiany w strukturze ludności. Pruska polityka gospodarcza, tworząca dogodne warunki dla rozwoju przemysłu, pozwoliła na przekształcenie miasta w prężny ośrodek industrialny. Również formy zastosowane przy odbudowie miasta nadały staropolskiemu ośrodkowi pruski charakter. Architektura stała się jednym z narzędzi germanizacji i tworzenia pruskiej tożsamości miasta. Reprezentacyjne budowle administracji publicznej zaznaczały obecność i prestiż władzy pruskiej. Ich odpowiednie ulokowanie podkreślało ciągłość i stałość władzy. Również budowa świątyń ewangelickich, usytuowanych w ważnych punktach miasta, uwidaczniała rolę i znaczenie religii państwowej. Dalekowzroczna polityka Prus, a od 1871 r. Cesarstwa Niemieckiego spowodowała przekształcenie Bydgoszczy w miasto o niemieckiej tożsamości, z architekturą odbieraną jako niemiecka, porównywalną z innymi miastami pruskimi. Polityka państwa prowadziła do stworzenia „dobrego, znanego świata” dla osadników z terenów Niemiec, zapewniającego poczucie bezpieczeństwa, co sądząc po przyroście ludności, działało tak, jak zakładano. Polityka taka nie sprzyjała osiedlaniu się w mieście ludności polskiej, która nielicznie zamieszkiwała teren miasta i gmin podmiejskich. O ogromnym oddziaływaniu architektury na polu tworzenia tożsamości miasta świadczy również fakt, że po powrocie Bydgoszczy w granice Polski w 1920 r., licznie przybywająca tu ludność polska nie chciała zajmować mieszkań w centrum miasta, gdzie w kamienicach o wysokim standardzie panowały dobre warunki mieszkaniowe, ponieważ było to dla nich „zbyt niemieckie”. Przybysze wybierali domy na peryferiach miasta, gęsto zasiedlone, o niskim standardzie, a mieszkania w luksusowych „niemieckich” kamienicach stały puste³². Tak silne było oddziaływanie form architektury. Po zakończeniu II wojny światowej wiele z tych budynków podupadło, część gmachów rozebrano, jeszcze więcej chciano zburzyć. Nadal postrzegano je jako niemieckie, kojarzące się z okupacją, „wrogie”. Na szczęście do tego nie doszło. Dziś odrestaurowane, dzięki dobrej jakości i wysokiemu poziomowi wykonania zdobią ulice Bydgoszczy i świadczą o wielokulturowości miasta.

³² O stosunkach narodowościowych i sytuacji społecznej w międzywojennej Bydgoszczy pisali m.in.: A. Wysocka, *Architektura i urbanistyka Bydgoszczy w dwudziestoleciu międzywojennym*, Lublin 2015, s. 25–29, 231; J. Kutta, *Spółczesność Bydgoszczy w latach 1920–1939*, (cz. I), „Kronika Bydgoska” 1991, t. 12, s. 15–17; S. Dyroff, *Ze studiów nad świadomością historyczną mieszkańców Bydgoszczy w latach 1880–1939*, „Kronika Bydgoska” 2003, t. 24, s. 153–170.

1. Gmach Deputacji Kamery Wojenno-Domenalnej, obecnie Wojewódzka i Miejska Biblioteka w Bydgoszczy, przy Starym Rynku 24; ze zbiorów prywatnych.

2. Stara fara ewangelicka w Bydgoszczy przy ul. Podwale, ryc. Juliusa Gretha, wyburzona ok. 1903 r., Julius Greth: <http://www.muzeum.bydgoszcz.pl/>.

3. Nowy gmach Regencji Bydgoskiej, obecnie siedziba Kujawsko-Pomorskiego Urzędu Wojewódzkiego przy ul. Jagiellońskiej 3, pocztówka z początku XX w.; ze zbiorów prywatnych.

4. Fragment planu Bydgoszczy z 1835 r. z zaznaczonymi budynkami: 1 – gmachy Deputacji Kamery Wojenno-Domenalnej i Sądu Nadwornego, 2 – stara fara ewangelicka, 3 – gmach Regencji Bydgoskiej; opracowanie własne.

5. Budynek dworca kolejowego w Bydgoszczy po rozbudowie w 1861 r., pocztówka z końca XIX w.; ze zbiorów prywatnych.

6. Kościół św. Pawła, obecnie kościół św. św. Piotra i Pawła na pl. Wolności w Bydgoszczy; reprodukcja w: „Zeitschrift für Bauwesen” 1882.

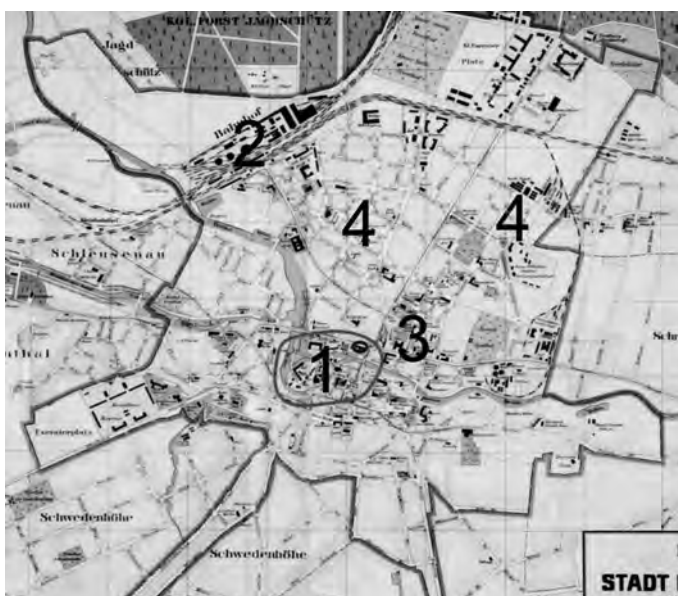
7. Gmach Królewskiej Dyrekcji Pruskiej Kolei Wschodniej, obecnie Collegium Medicum UMK przy ul. Dworcowej 67 w Bydgoszczy, pocztówka z początku XX w.; ze zbiorów prywatnych.

8. Teatr Miejski w Bydgoszczy przy pl. Teatralnym, obecnie nieistniejący, pocztówka z początku XX w.; ze zbiorów prywatnych.

9. Gmach Pruskiego Królewskiego Sądu Rejonowego i Okręgowego, obecnie Sąd Okręgowy w Bydgoszczy, przy ul. Wały Jagiellońskie 2, akwarela E. Saala; reprodukcja ze zbiorów Berlin Architekturmuseum der TU, Inv.-Nr. 19365.

10. Fragment planu Bydgoszczy z początku XX w. z zaznaczonymi punktami: 1 – Stare Miasto (obszar miasta z końca XVIII w.), 2 – teren dworca kolejowego, 3 – administracyjno-oświatowa część Nowego Miasta (zapoczątkowana gmachem Regencji Bydgoskiej), 4 – nowe dzielnice mieszkaniowe na terenach przyłączonych do miasta po 1850 r.; opracowanie własne.